

## Тургузуу

1. Тайылбыр бижик
2. Ниити характеристика
3. «Улусчу ужурлар»деп кружоктар туружу
4. Кружока программаны билип алганынын планнатынган туннелдери (УУД)
5. Тематиктиг плааннашкын
6. Материал-техниктиг-хандырылгазы
7. Ажыглаан литература
8. Календар-тематиктиг-планнашкын

## Тайылбыр бижик

Катышкан 5-6 класстарнын «Улусчу ужурлар» деп кичээлден дашкаар ажылдын ажылчын программазын Россия Федерациязынын «Россиянын школазы» деп ооредилге-методиктиг болукке, Тыва р Республиканын ниити ооредилгезинин ортумак школанын Г.Д.Сундуйнун «Улусчу ужурлар» 5-6 класстарга ооредилге номчулга номунга таарыштыр 1 чылга тургускан

### II. Ниити характеристиказы

Кижидээрге төөгүнүн арны, оон көрүнчүү болгаш келир үези. «Төөгү билбеске төөрээр, төрөл билбеске түрээр». Нацияның мандырынын магадылалы – угаан-сарыылдыг, эртем-билиглиг, бедик культуралыг, мөзү-шынарлыг кижилерден хамааржыр.

Улусчу чаагай ужурлар – чаңчылчаан кижизидилге уткалыг сагылгалар. Улусчу ужурларны сагыры, мээ-медерелинче сиңирери болгаш оларны ажыглаары – аныяк салгалдың хүлээлгези.

Тыва чаңчылдарны С. Сарыг-оолдун, М. Кенин-Лопсанның, К.Кудажының, С. Сүрүң-оолдун, К. Салчактың ажылдарында чуруп көргүскени.

«Улусчу ужурлар» - амыдырал эртеми-дир. Ол ал-бодувус, аал-коданывс, доргул-торелдеривис, чер-чурттувус, ажыл-агыйывыс, культуравыс, а кол-ла чуул, мозу-шынарывыс дугайында эртемивис-дир. Амгы болгаш келир уенин салгалынын будуштуг мозузун хевирлеп, буянның ажыл-ишти хевирлеп ооредир ужурлуг бис.

**Проблемазы:** ог-буле, торгул-торел харылзаалары, ундезин ажыл-агый, торээн чер-чурт дугайында айтырыглар, этикет, бойдус ужурлары, кижинин тура-соруу, сагыш-сеткили, оске чоннарнын культуразы.

### Программанын сорулгалары:

1. Оореникчилернин мозу-будужун тыва улустун улусчу ужурларынга, чаңчылдарынга, толептиг кижилернин дуржулгазынга, амыдыралда бар бугу-ле чараш чуулдерге даянып тургаш хевирлээр.
2. Башкыларнын ада-иелернин, оореникчилернин дузазы-биле улусчу педагогикага хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, шенелде ажылдарны чорудар, амыдыралга ажыглаар.

Ниити шактарның санынче экскурсиялар, оюннар, мөөрейлер, ужуражылгалар, улусчу байырлалдар шактары база кирген.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланышкынның болуп, аян-чорук, көргүзүг-шингээдилге, янзы-бүрү чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас-чогаал кичээлдерин, бойдусче походтарны, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эрттирер.

### **Ш. «Улусчу ужурлар» туружу.**

5-6 класстын оореникчилериге «Улусчу ужурлар» деп класстан дашкаар ооредилге эртеми неделядя 1 шак болур (30 минута тургузунда уламчылаар). Бир айда 4 ш. Бир чылда- 34 шак

#### **IV. Класстан дашкаар кичээлде программаны билип алганынын планнатынган туннелдери (УУД).**

##### **Өореникчилер-биле ажылдаарының хевирлери:**

- беседа-кичээлдер (диалог, монолог);
- чаңгыстап, бөлүктөп, аңгы-аңгы хар-назынныг бөлүктөр-биле кичээлдер;
- чогаадыкчы ажылдыг улустар-биле ужуражылгалар;
- музейлерже экскурсиялар;
- янзы-бүрү мөөрейлерге киржилге;
- оюннар өоренири, сайзанактап ойнаары;
- кичээл-концерттер, викториналар;
- эки, чараш чаңчылдар чыыры.

**Ажылдаарының методтары:** теорияга өоредири, практиктиг кичээлдер, сөс-биле өоредири, көргүзүп тургаш өоредири.

**Кижизидериниң аргалары:** шаннап-мактаары, чөпшээрэжип-деткиири.

**Кичээлди эрттирерде көргүзөр чүүлдер:** ТСО, ИКТ, интерактивтиг самбыра.

##### **5-6 класска улусчу ужурлар деп эртемниң утказы болгаш тургузуу:**

Амылыг бойдус. Тыва улустуң оран дугайында билиишкини. Оран дугайында чалбарыглар. Үш оран дугайында. Дээр дугайында. Дээр чадаары. Хүн дугайында. Хүн дуртунуң календары. Чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында. Ай календары. Сылдыстар. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары. Тыва авалыг планета. Хуу сылдыс. Черниң бодарааны. Делегей ыяжы. Ыдык ыяштар. Тыва улустуң ыяшка хамаарылгазы. Чадаң үнүштер. Оргаадай казарда чалбарыг. Төрөөн черим даштары. Төөү-тураскаал даштары. Чурт-девискээр даштары. Ойнаар даштар. Суг даштары. Каасталга даштары. Чонар даш. Төлге даштары. Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер. Ыдыктыг тос таңды. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Аржаан. Хартыгайлаары. Отка чалбарыыры.

Чогаалдардан үзүндүлөр: С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары». С. Сүрүң-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү). М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». С. Пюрбю «Белек». С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа). К. Кудажы «Черге йөрөөл». Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам». К.

Бегзи «Шеңне чечээ». С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик». К. Кудажы «Сугга йөрээл». Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажы «Отка йөрээл».

**5-6 гы классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң шиңгээдип алыр кол билиглери болгаш мергежилдери:**

- Амылыг бойдушту, черниң бодараанын билир болур;
- Тыва улустуң оран дугайында билиишкинин, оран дугайында чалбарыгларны, үш оран дугайын билип алыр;
- Дээр дугайында, дээр чадаарын угаап билиптер апаар;
- Хүн дугайында, хүн дуртунуң календарын, чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календарын тодарадып билиптер апаар;
- Ай болгаш хүн дугайында, ай календарын чуруп, көрүп, санап өөрениптер;
- Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугааларны, сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугааларын, тыва авалыг планетаны, хуу сылдызын долзузу-биле билип аптар;
- Делегей ыяжы, ыдык ыяштар, тыва улустуң ыяшка хамаарылгазын, чадаң үнүштерни, оргаадай казарда чалбарыгны ханызы-биле шиңгээдип алыр;
- Төрээн чериниң даштарын, төөү-тураскаал даштарын, чурт-девискээр даштарын, ойнаар даштарны, суг даштарын, каасталга даштарын, чоңар дашты, төлге даштарын болгаш черге йөрээл сөс салырын билир болур;
- Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннерни, ыдыктыг тос таңдыны, овааны алгаарынга өөренир;
- Суг дугайында тоолчургу чугааларны, аржаан, хартыгайлаарын тода билип алыр;
- Отка чалбарырын, отка йөрээл сөс сөглээрин билип аптар аргалыг болур.

**2. Тыва улустуң оран дугайында билиишкини**

Оран деп билиишкинниң делгем утка-шынары: бүдүн делегей, бүдүн каптагай, бүдүн өртемчей, чер-дээр, оът-ыяш.

Кижиниң оран-чурту, оран-савазы. Оларга хүндүткелдиг хамаарылга.

Оран-делегейге тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Оран-делегейге тураскааткан йөрээлдер, чалбарыглар, үлегер домактар.

**3. Төп Азия чоннарының үш оран дугайында шажынчы үзел-бодалдары**

Үстүү оран. Үстүү оранның тос дээрлери. Тос дээрлерниң албатылары, доскуулдары. Тос дээрге чажыг кылырының ужурлары. Тос аржаан. Тос-карак – чажыг ыяжы. Тос-карактың чурук каасталгазы, ооң утка-шынары.

Ортаа оран. Ортаа оранның ээлери. Чер ээлери. Суг ээлери. Арга, тайга ээлери. Тайга-таңды ээлери.

Кижиге – ортаа оранның чурттакчызы, ээзи. Кижилерниң амыдырал-чуртталгазы.

Үш оран дугайында тоолдар.

#### **4. Октаргай дугайында билиишкин**

Октаргай – үстүү оранның дээди чаяалгазы. Улуг октаргай (макрокосм) дугайында ниити билиг. Октаргайга тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Октаргай кезектери: дээр, сылдыстар, хүн, агаар, ай, челээш, солаңгы.

#### **5. Дээр хайыраканга хамаарышкан чончу ужурлар**

«Дээр – адам» деп чугааның утказы. Дээр – онзагай оран. Азарлар болгаш хоорлар.

Дээрге хамаарышкан торулга чугаалар, чалбарыглар, алганыглар, тоолдар болгаш тоолчургу чугаалар.

Тос дээр. Көк дээр. Ак-көк дээр. Аяс дээр. Сылдыстыг дээр. Кара дээр. Булуттуг дээр. Деңгер дээри. Азар дээри. Ак дээр.

#### **6. Хүн. Хүнге хамаарышкан чончу сагылгалар, сүзүглелдер.**

Хүн – тос чүдүлгениң дээдизи. Эртеңги хүнге чалбарыг. «Эрте турган кижиге эзер-чонактыг айтка таваржыр». Шай үстүн хүнге чажарының ужурлары.

Хүн дуртунуң календары, ону адаары, илередип билири.

Хүн туттуруушкуну. Хүн туттуруушкунунуң дугайында төөгү болгаш тоолчургу чугаалар. Хүн туттуруушкунун эртем талазы-биле тайылбырлаары.

Хүнге дадыгарының амгы ужурлары. Хүнден энергия алыры (йогтар аргазы).

#### **7. Ай. Ай дугайында чончу билиглер, сүзүглелдер**

Айга хамаарыштыр сагыыр ужурлар. Ай календары. Ону санаары, амыдыралга ажыглап өөренири. Ай чаазының ужурлары, сүзүглелдери.

Ай туттуруушкуну. Ай туттурганының дугайында тоолчургу болгаш төөгү чугаалар. Ай туттурган үеде сагыыр ужурлар.

Ай дугайында эрги болгаш чаа үениң кожамыктары, ырлары, шүлүктери.

Айга хамаарыштыр адаан тыва аттар.

#### **8. Сылдыстар. Сылдыстар дугайында улусчу билиглер**

Сылдыстар дугайында тывызыклар, үлегер домактар, деңнелгелер. Долаан бурган азы Чеди-Хаанга чүдүүрүнүң ужурлары. Чеди-Хаан дугайында торулга чугаалар. Чеди-Хаанда кижиниң бот-сылдызы (улусчу календарының тодаратканы-биле). Бот-сылдысты хүндүлээриниң ужурлары.

Үгер сылдыс. Үгер сылдыс – бойдус чарылгазы.

Сылдыстар дугайында эрги болгаш амгы үениң ырлары, шүлүктери.

### **9. Улусчу экология дугайында билиг.**

#### **Бойдус болгаш улусчу ужурлар**

Улусчу экология, ооң амгы үеде социал байдалы болгаш ужур-дузазы. Тыва улусчу экологияның аргалары. Улусчу экологияның сагыш-сеткил, мөзү-шынар, эстетика болгаш амыдырал талазы-биле депшилгелиг талалары.

Дагылгалар – бойдушту камгалаарының улусчу аргазы.

### **10. Чер –иём.**

#### **Черге хамаарышкан ужурлар**

«Чер – иём» - сүзүк чугаа. Төрөл аймак чери. Өг, аал орну. Хонаштар. Чевеглер. Чер-чуртка ыдыктыг хамаарылга.

Черге хамаарышкан хоруглар. Черни камгалап хумагалаары – кижини бүрүзүнүн хүлээлгези.

### **11. Ыяш. Ыяшка тываларның ыдыктыг хамаарылгазы**

Хам ыяш. Хам дыттың даштыкы хевири. Хам дытты хүндүлээри.

Тел ыяш. Тел ыяштың даштыкы хевири. Тел ыяшты хүндүлээрининиң ужурлары. Тел ыяшты мактаан, йөрээген сөстөр.

Бай ыяш. Бай ыяштың даштыкы хевири. Бай амыдыралды сүзүктээри.

Октаргай-биле холбаалыг үнүштер: артыш, шаанак, шеңне, сөөскен, тенниг-хараган. Артыжанырының ужурлары.

### **12. Төрээн чериниң дажынга хүндүткел**

Даштар – төөгүнүн херечилери. Бижиктиг даштар. Имниг даштар. Даш көжээ (кижи көжээ). Даш көжээни чүге дагырыл? Күлтегин деп кымыл? Даш көжээге хамаарышкан улусчу ужурлар.

Оваа дажы. Овааны дагырынының ужурлары. Ожук дажы. Согааш дажы. Хоютку дажы. Даштарның аңгы-аңгы уткалары, ужурлары.

Көдүрер даш. Алдарлыг даш көдүрүкчүлери. Сайзанак даштары. Ак даш. Ак дашты тутпазының ужуру.

Чонар-даш. Чонар-даш уран чүүлү. Алдарлыг чонар-даш сиилбикчилери.

Чер болгаш суг даштары. Төрээн черниң даштары.

### **13. Арт. Арт-сынга хамаарышкан**

#### **бурунгу ужурлар**

Арт дугайында төөгү болгаш тоолчургу чугаалар. Арт кырынга сагыыр ужурлар. Тываның улуг арттары: Авырал арт (Бии-Хем), Адар-Төш (Чөөн-Хемчик), Калдак-Хамар

(Тес-Хем), Сыын-Чүрек (Улуг-Хем), Өвүр арт. Артка тураскааткан чалбарыглар, йөрээлдер.

#### **14. Тайга-таңдыга хүндүткел**

Таңды деп чүл? Тос таңдыга чүдүүрүнүн ужурлары.

Башкы Таңды хайыракан. Соңгу Таңды хайыракан. Мөңгүн-Тайга хайыракан. Бай-Тайга хайыракан. Кызыл-Тайга хайыракан. Буура-Тайга хайыракан. Таңды-Уула хайыракан. Өдүрген-Тайга хайыракан. Ондум-Тайга хайыракан. Тос таңды хайыраканнарга хамаарышкан ырлар, чалбарыглар, йөрээлдер, үлегер домактар, төөгү болгаш тоолчургу чугаалар.

#### **15. Тыва кижиниң сугга хамаарышкан**

##### **ужурлары**

Суг – черниң судалы. Суг бажы. Суг бажы дагыырының ужурлары. Суг бажынга хамаарышкан хоруглуг чүүлдер. Буга бажы дагыыры – күш-ажылчы байырлал. Байырлал үезиниң ёзулалдары.

Тываның аржаан суглары. Аржааннар дугайында тоолчургу болгаш төөгү чугаалар. Аржаанга кирериниң ужурлары. Чалбарыглар, йөрээлдер, ырлар.

Хемнер болгаш хөлдөр. Улуг-Хем (Енисей) – бистин чоргааралывыс. Хартыгайлаары.

Сугга, хемге, хөлге хамаарышкан тываларның чаагай чаңчылдары.

#### **16. Отка чүдүүр чорук**

От – амыдыралдың дөзү. От дагыыры – ыдыктыг чүүл. От дугайында улустун төөгү болгаш тоолчургу чугаалары, тывызыктары.

Отка чем үстүн каарының ужурлары. От салырының ужурлары.

Отка хамаарышкан хоруглуг чүүлдер.

Отка янзы-бүрү чоннарның хамаарылгазы.

#### **17. Кижиниң бойдустун дээди чаялгазы**

«Кижиниң дээрге эң дээди, эң тода болгаш долузу-биле төндүр хевирлеттинген чаялга болур» (Я. А. Коменский). Кижиниң мөзү-бүдүш талазы-биле бот-шынары, чаңчылы, ёзулалдары. Улусчу (национал) ужурлар. Кижилер аразында янзы-бүрү харылзаалар (төрөл-дөргүл, кожа-хелбээ, күш-ажылчы, культура, аймак чон, омак-сөөк...). «Улугну улуг, бичени биче деп көөр». Өөнгө болгаш өске кижилер аразында бодун алдынары. Өг-бүле, дөргүл-төрөл, аймак-чон ужурлары. Хөй-ниити ужурлары. Кижилерге кижизиг хамаарылга. «Хол изин бут изи базар», «Ада-иези кандыг болдур,

ажы-төлү ындыг болур», «Эки иениң төлү эрес, эге бениң куну семис». Эки кижидугайында хөй-ниитичи бодал.

Каржы-хажагай чорук, чаң. Ону эскерип билири. Мерген угаанныг, сагыш човаачал болуру. Кижиниң дыңнангыры, шынчызы болгаш чурум-сагылгалы.

Өг-бүлө эдилелдери. Төөгү эдилелдери. Эдилелдер – үе тураскаалы.

Кижиниң ындыкы (иштики) бот-медерелиниң деңгели. Национал бот-медерел. Национал бот-шынар (характер). Кижиниң кижидеп атка төлептии. Кижитөрөлгетенниң кызыгаар чок мөзү-бүдүштүг дуржулгазының курлавыры.

Кижиниң угаан-бодалы. «Кижидөргү-биле эвес, а угааны-биле каас» (*лезгин*), «Угаан кара күштен күчүлүг» (*даргин*), «Кушту чалгыннары, кижини угааны көдүрер» (*грузин*), (*тыва*). Делгем угаан. Кызы угаан. Кара угаан. Угаанныг кижиде. Чүвени хайгаарап билири (хайгаарал). Угаары. Чүвени сактып алыры. Угаан-биле чүвени шингээдири.

Кижиниң күш-ажылы. «Кижилерниң аразында эң-не чоок харылзаалар ажыл-иш үезинде тыптыр» (*К. Б. Салчак*). Ажылгыр кижиде. «Хол шимчээр – хырын тодар». Чаңчылчаан күш-ажыл. «Кым чер тарып турарыл, ооң ээзи ол болур» (*даргин*). Сиилбиитургаш кылыр ажылдар. «Эки дарган эргээн какпас». Бот-хандырылга. Дузалал ажылдары. Бир демниг ажыл. «Үш харлыг оол адазынга, үш харлыг уруг иезинге дузалажыр» (*чув.*), «Үш харлапкан кижиде ажылдаар хүлээлгелиг» (*тыва*). Күш-ажыл үлежилгези. Херээжен кижилер кылыр ажыл. Эр кижилер кылыр ажыл. Бичии кижилер кылыр ажыл. Күш-ажылга дуңмаларын чаңчыктырары.

Кижиниң чараш чүүлге хамаарылгазы. Каас, чараш чүүлдер. Тааланчыг, аянынгы үннер. Дириг амытаннарның болгаш үнүштерниң амыдыралы. Бойдустуң болушкуннарын чарашсынары: херелденген чөлээш, чазылган чечектер, үнүштер; янзы-бүрү куштар үнү; кааң аяс дээр; суглар шулураажы дээш оон-даа ыңай.

Кижиде чаражы. «Чаш уругнуң чаңы чараш, чаш малдың оюну чараш», «Эзер бакта кодан ырак, идик бакта эжик ырак».

Тыва улустуң бот-тускайлаң чараш чаңы. Эстетиктиг бодалдар, көрүүшкүннер. Чараш сөс. Улусчу поэзия. Улусчу уран чүүл. Национал угулзалар. «Кадыг кижини каттыртыр, уян кижини ыгладыр» хөөмей-сыгыт. Чараш чүүлге салымныг (сиилбиир, ырлаар, хөөмейлээр дээш оон-даа ыңай) уругларга чоннуң тускай хамаарылгазы.

Кадыкшыл болгаш күш. «Эр кижиде хана баарынга төрүтгүнер, хая баарынга өлүр». Мөгениң дадыгары. Күш-дамыр быжыктырар оюннар, мөөрейлер. Бойдус-биле кижиниң харылзаазы. Шимченириниң хөй талалы. Күш-ажыл болгаш кадыкшыл.

Кижизиг болурунун чадалары. Кижиниң хар-назыны, бот-тускайлаң аажы-чаңы. Амыдыралдың шаптараазыннары.

### **18. Кижиниң октаргайы. Мага-ботка хамаарышкан ужурлар**

Микрокосм дугайында билиг. Кижиниң октаргайы: мага-бот, сагыш, чыл, хей-аът, сүлде, сус, хаяа, меңги, кут, сүнезин (шажын-философтуг билиишкин). Бот-кижизидилге дугайында билиг.

Мага-ботка хамаарышкан ужурлар. Мага-ботту дадыктырарының ужурлары. Баш дүгүнге, хол-бут салааларыңа, дискек караанга, иштики органнарга хамаарышкан ужурлар. Кадыкшылга хамаарышкан ужурлар. Мага-ботка хамаарыштырган арыг-шевер ужурлары.

Кижиниң хеп-сыныңа хамаарышкан ужурлар. Хеп-сын камналгазы, арыг-шевери, чурум-чыскаалы. Эр кижиниң хеп-сыны. Хеп-сынны бедик черге азарының, салырының ужурлары. Бичии уруглар хептерин чуурунун, кадагалаарының ужурлары.

Мөге кижиниң дурт-сыны, кылажы, көрүжү. Мөгелер дугайында (даштыкы хевириниң дугайында) үлегер домактар, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар, тоолдар.

Кижиниң анатомиязы. Чөөн чүк улустарының кадыкшыл болгаш мага-бот сайзырадырының чамдык аргалары.

Мага-ботту хүндүлээриниң болгаш кезээде арыг-силиг ап чоруурунун аргалары.

### **19. Сагыш культуразы.**

#### **Сагыш эргилдезиниң дугайында шажынчы ужурлар**

Кижиниң сагыжы. Сагыш дугайында шажын-философтуг бодалдар. Эки сагыш: йөрээл, мактал, алгаг, сүзүг. Кара сагыш: карганыг, дүкпүртүнери, чатка, хүрүм. «Сагышка сап шыгжавас, бодалга бок шыгжавас», «Сагыш бакта сайзыравас, сеткил бакта секперевес», «Өрү октаан даш бодунун бажыңа дүжер», «Сагыштың бичези, саваның улуу херек». Сорунзалыг кижилер дугайында чугаа: ыраажылар, тоолчулар, хамнар, мал тоотпалаар кижилер. Оларның сагыш-сеткилиниң байлаа болгаш кижилерге салдары. Ак сагыш дугайында тоолдар, үлегер домактар, тывызыктар, йөрээлдер.

«Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле». Сагышты шинчилээриниң аргалары. Сагышты хынаары. Сагышты чурумчудары. Сагышты сайзырадыры. Сагыш бодаралы. «Өлүрериниң дугайында бодаптары дээрге-ле өлүрүкчү чорук болур» (*коран*). Сагыш биле октаргайның харылзаазы.

Чөөн чүк улузунун дугайында шажын-философчу бодалдары, өөредии. «Кандыг бодалдар бодап турар силер – силер шак ыңдыг силер» (*инд.*).

Ак сагыштыг кижиги – эки кижизидилгениң түңнели.

«Өжээннигни өжеве» (*араб*). Улуг сеткил. Улуургак сеткил. Адааргак сеткил. Өжээргек сеткил. Кара сагыш. Бак сагыш. Улуг сагыш. Кижиниң угаанынга бок бодалдарның тыптып кээри. Ындыкы (иштики) сагыш. Бетики (даштыкы) сагыш. Ындыкы сагыш дугайында улусчу бодалдар: кижиниң кандыг-даа сагыжының өлбөзи, ооң бодаралы. Кара сагышты дүргени-биле чок кылыры. Ак сагышты хынамчалыг, чурумнуу-биле чоорту сайзырадыры. Кара сагыштың уржуктары: сагыш дүвүрели, нерви системазының үрелири, кижиниң даштыкы хевириниң (арын-шырайы, кылажы, үнү, карактарының көрүжү, шимченгир дээш о.ы.) өскерлири.

Күш-ажылды бүгү сагыш-сеткили-биле кылыры, хандыкшыыры. «Эки кылган ажыл–элеп читпес алдар». Сагыш-сеткил-биле күш-ажылдың харылзаазы. Бодунга тааржыр ажылды, мергежилди шын тып алырының аргалары.

Ак, кара сагышка хамаарышкан янзы-бүрү чоннарның бодалдары.

## **20. Улусчу календарь болгаш кижиниң чыл кирериниң онзагай байдалдары**

Тыва чоннуң алдан чыл эргилделиг календары. Улусчу философияда «12» деп санның амыдыралчы утка-шынарлары. Улусчу календарыны санаарының уjurлары. Кижиниң беш бергеzi: дөңмек бергеzi (12), ижин-хырын бергеzi (24), өс бергеzi (36), чүрек бергеzi (48), баш бергеzi (60). Октаргай шылгалдазы. Кижиниң чыл кирериниң таарымчалыг болгаш таарымча чок байдалдары. Кижизидилгениң болгаш бот-кижизидилгениң онзагай байдалдары.

12 харлапкан кижиниң эргелери, хүлээлгелери.

### **21. Кижиниң хей-аьды.**

#### **Хей-аьт бедидериниң бот-аргалары.**

Хей-аьт деп чүл? Хей-аьтка хамаарыштыр чоннуң шажын – философчу билиишкини. Хей-аьт – кижиниң бодунуң ындыкы (иштики) тура-соруу, күжү. «Хей-аьдым көдүрүлгеш» деп сөстүң утказы. Бот-тура-соруктуң хей-аьтка хамаарылгазы.

Хей-аьт кудулаанының демдектери. Бедик хей-аьт. Куду хей-аьт. Хей-аьт дугайында тибет буддизмниң тайылбыры.

Хей-аьт бедидериниң бот-аргалары: кызымаккай күш-ажыл, быжыг тура-сорук, амыдыралче чүткүл, күш-дамыр сайзырадылгазы.

### **22. Кижиниң сүлдези.**

#### **Сүлде туружунун байдалдарының денгели**

Сүлде–кижиниң сагыш-сеткилиниң, бот-ажы-чаңының, бот-үүлгедииниң денгелин айтып турар ылгавыр көзүлбөс демдээ.

Сүлдениң туружу (тибет буддизмниң тайылбырлааны-биле).

Кижиниң хаяазы (хавыязы). «Кижиниң өңү эрээн-шокар, ону кижини көрүп четпес».

Аура дугайында шажынчы бодал.

### **23. Кижиниң сузу. Сус бастырбазының аргалары**

Сус – кижиниң янзы-бүрү чылдагааннар уржуунда баксыраанының иштики болгаш даштыкы илерээшкини.

Бот-секперел, бот-тура-сорук, бот-күш-шыдал.

### **24. Кижиниң үш кудунуң дугайында улусчу бодал**

Ие куду. Чер куду. Агаар куду. Кут чайлавазының, оскундурбазының улусчу угаадыглары: иезин бак көрбес, чер даянмас, кижини хенертен коргутпас, белиңнетпес, чаш уруг сырбаңнатпас.

### **25. Кижиниң меңгизи**

Меңги – төрүмелинден чаяттыңан иштики көзүлбес өң. Меңгиниң шажынчы тайылбыры. Меңгилерни санаары, өң-чүзүн аайы-биле тайылбырлаары.

### **26. Арага. Арагага хамаарышкан бурунгу ужурлар**

Арагага хамаарышкан хүндүткел ужурлары. Арага кызыгаары. «Араганың бажыңга чам үнген», «Тенек кижини чеченге каржы, эзирик кижини элээрке каржы». Амгы үе болгаш арага халавы. Амгы үениң чамдык кижилериниң аажы-чаңында мөзү-бүдүш чок талалар: хорадаачалы, изиглениичели, кылыктыгы, өжежи, дедир-багы, содаачызы.

Топчок чоруктуң уржуктары: «Кылык ботту човадыр», «Аас айыылдыг, амы кежиктиг», өлүм-чидим, күштеп-күчүлээшкин, оор-сук, өш-өжээн, алгыш-кырыш, аас-дыл, шош-содаа, сагыш (тенек) аарыгы, хоругдал чери, сагыш-сеткил сандараашкыны, бот болгаш ниити культура сандараашкыны.

### **27. Национал болгаш ниити ужурлар (этикет)**

Национал болгаш ниити депшилгелиг ужурларны амыдыралга быжыглаары.

Улусчу аажы-чаң ужурларының дөзевилелдиг принциптери. Улуг улустарны, херэеженнерни, бичии кижилерни хүндүлээри, карактаары. Бичии дуңмаларын аажы-чаң ужурларыңга өөредери. Төлөптиг аажы-чаңга бодун чаңчыктыраары. Каржы, эпчок чорукту баш бурунгаар болдурбазы, ону ажып эртери. Хүндүлээчел чорук. Ажык чорук. Сагыңгыр чорук. Ниити аажы-чаң ужурларын хажык чок күүседери.

Аас-биле чугаалажырының ужурлары. Ужуражырының болгаш байырлажырының ёзулалдары. Ужуражып келген улустарның ыяап-ла сагыыр чүүлдери. Тускай ужуражылгаларның болгаш тускай үделгелерниң ёзулалдары.

Аянын чугаа ужурлары. Чугаа үезинде даштыкы байдалды топтуг тударынын ужурлары. Эки күзээшкиннер, йөрээлдер, сөстөр.

Стол артынга бичии кижилерниң сагыыр ужурлары. Улуг улусту онзалап хүндүлээри.

Ужурлар болгаш мөзү-бүдүш айтырыглары. Билиглер, меделер, сагылга-чурум.

Материал-техниктиг хандырылгазы:

1. Ноутбук
2. Телевизор ЖК
3. Коргузуг материалдары
4. Оореникчилер-биле ажылдап тургаш, ажыглаар янзы-буру карточкалар

#### **АЖЫГЛААН ЛИТЕРАТУРА:**

1. Матпаадыр. – Кызыл, 1991.
2. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. – Новосибирск, 1987.
3. Кенин-Лопсан М. Б. Магия тувинских шаманов. – Кызыл, 1993.
4. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чоннун бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994.
5. Сундуй Г. Д. Прогрессивные идеи и опыт народной педагогики в нравственном воспитании младших подростков / Дисс. на соискание уч. ст. кан. пед. наук. – М., 1993.
6. Сундуй Г. Д. Взаимодействие нравственности и совести с мыслями традиционных представлений тувинцев // Сб. тезисов Всесоюзной научно-практической конференции «Народная педагогика» и современные проблемы воспитания» (Чебоксары, 1991, ч. I, с. 239-240).
7. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 5-6 класс- Кызыл, 2005

Календарь-тематиктиг план  
5-6 класс

№	Темалары	шакт ары	Эртирер хуну	
			план	факт
1. 2.	Улусчу ужурлар дугайында ниити билиг. «Улусчу ужурлар» деп эртемниң сорулгалары, ужур-утказы	1		
3.	Тыва улустуң оран дугайында билиишкини	1		
4.	Төп Азия чоннарының үш оран дугайында шажынчы үзел-бодалы	1		
5.	Октаргай дугайында билиишкин	1		
6.	Дээр хайыраканга хамаарышкан улусчу ужурлар	1		
7.	Хүн. Хүнге хамаарышкан чончу сагылгалар, сүзүглелдер	1		
8.	Ай. Ай дугайында чончу билиглер, сүзүглелдер	1		
9.	Сылдыстар. Сылдыстар дугайында улусчу билиглер	1		
10.	Улусчу экология дугайында билиг. Бойдус болгаш улусчу ужурлар	1		
11.	Чер – ием. Черге хамаарышкан улусчу ужурлар	1		
12.	Бяш. Бяшка тываларның ыдыктыг хамаарылгазы	1		
13.	Төрээн чериниң дажынга хүндүткел	2		
14.	Арт. Арт-сынга хамаарышкан бурунгу ужурлар	1		
15.	Тайга-таңдыга хүндүткел	1		
16.	Тыва кижиниң сугга хамаарышкан ужурлары	1		
17.	Отка чүдүүр чорук	1		
18.	Кизи бойдустун чайлгазы	1		
19.	Кижиниң октаргайы. Мага-ботка хамаарышкан ужурлар	1		
20.	Сагыш культуразы. Сагыш эргилдезиниң дугайында шажынчы ужурлар	1		
21.	Бот хыналда. Канчаар сен?	1		
22.	4. Улусчу календарь болгаш кижиниң чыл кирериниң онзагай байдалдары	1		

23.	. Кижиниң хей-аьды. Хей-аьт бедидериниң бот-аргалары	1		
24.	Кижиниң сүлдези. Сүлде туружунуң байдалдарының деңгели	1		
25.	Кижиниң сузу. Сус бастырбазының аргалары	1		
26.	Бот ажыл (а.132)	1		
27.	Кижиниң үш кудунуң дугайында улусчу бодал	1		
28.	Кижиниң меңгизи	1		
29.	Арага. Арагага хамаарышкан бурунгу ужурлар	1		
30.	Национал болгаш ниити ужурлар (этикет)	1		
31.	Кижинин шимчениглери болгаш уну	1		
32.	Карактар.Кылаш болгаш олут ужуру	1		
33.	Туннел кичээл	1		
Ниити:		34 ш		